

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET FILOZOFIJE I RELIGIJSKIH ZNANOSTI

Maja Herman Duvel

Istina i dobro u koronavirus krizi
u svjetlu pet Aristotelovih umnih kreposti

Zagreb, 2020. godine

Ovaj rad izrađen je na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom izv. prof. dr. sc. Ante Gavrića i predan je na natječaj za dodjelu Rektorove nagrade u akademskoj godini 2019./2020.

Sadržaj rada

1. Uvod	1
2. Razlikovanje i podudaranje realnog bića i pojmovnog bića.....	1
3. Razumijevanje stvarnosti prema pet umnih kreposti	3
3.1. Krepost umijeća i rad na rješavanju krize	5
3.2. Krepost znanosti i poticaj za traženje istine	6
3.3. Krepost razboritosti i djelovanje koje doseže dobro	9
3.4. Krepost umnosti i otkriće svrhovitosti u krizi	14
3.5. Krepost mudrosti i preobrazba zla u dobro.....	16
4. Zaključak	21
5. Zahvale	23
6. Popis literature	24
7. Sažetak.....	27
8. Summary.....	28

Kratice

Platon

Rep.

Država

Aristotel

NE

Nikomahova etika

Met.

Metafizika

Toma Akvinski

De malo

Quaestiones disputatae De malo

De regno

De regno ad regem Cypri

De veritate

Quaestiones disputatae De veritate

In Met

In duodecim libros Metaphysicorum Aristotelis exposition

ScG

Summa contra Gentiles

STh

Summa Theologiae

Sententia Ethic.

Sententia libri Ethicorum

1. Uvod

Godinu 2020. obilježila je pojava koronavirusa i krize uzrokovane samom bolešću i mjerama poduzetima radi sprječavanja širenja zaraze. Objektivnost i činjeničnost teškoga stanja ne osporavaju ni najveći spoznajni skeptici. No istodobno smo suočeni s veoma različitim pogledima na novonastalu situaciju. Neki od njih vođeni su strahom iz neznanja i među pučanstvom su doveli do proširenja iracionalnog straha. Drugi pak nastoje u pozadini otkriti političke, ekonomske ili populacijske planove moćnih. Treći opet smatraju da cijela situacija nije odveć ozbiljna. Postoji li nekakav drugačiji pogled na današnji svijet? Možemo li cijeli diskurs o virusu i krizi promotriti iz perspektive koja zahvaća stvarnost u njenoj cjelovitosti i koja se pita o istinskom dobru svakoga čovjeka i društva? Postoji li neko znanje za koje možemo biti sigurni da je istinito i da doseže ono krajnje u stvarima: njihova počela i uzroke?

Već više od dva i pol milenija filozofija tvrdi da je ona takvo znanje. Prozvala se je ljubavlju prema mudrosti iz uvjerenja da doseže uzvišenije razumijevanje stvarnosti. Moderna filozofija je pokušala osporiti tu i takvu mogućnost, no time je radije dokazala da nijedan iskaz o nepostojanju istine ne može ni sam biti istinit. Zato se u ovom radu oslanjamo na one filozofe koji su tvrdili da su proniknuli u bit stvari i ljudskog shvaćanja stvarnosti. Jedan od najznačajnijih svakako je Aristotel. U svom djelu *Nikomahova etika* izložio je nauk o pet umnih kreposti kao pet načina kojima čovjek doseže istinu. One tvore okosnicu ovoga rada na način da ćemo situaciju koronavirus krize pokušati sagledati kroz prizmu svake od njih. Pritom ćemo poseban naglasak staviti na nivo istine koji doseže svaka od tih kreposti i na dobro koje bi se moglo polučiti iz zle situacije.

Radi boljeg razumijevanja Aristotelovih tekstova poslužit ćemo se komentarima Tome Akvinskog. Taj veliki srednjovjekovni mislilac uspio je na jedinstven način povezati i produbiti Platonov i Aristotelov nauk o kreposti mudrosti kao o onom najuzvišenijem umnom naporu kojim se doseže krajnja istina o moći koja je sposobna i najveće zlo preobraziti u dobro.

2. Razlikovanje i podudaranje realnog bića i pojmovnog bića

Filozofska analiza pretpostavlja jasno određenje stvari. Kada razmišljamo o COVID-19, spontano ga odmah promatramo pod vidom dobra i zla, pritom ga nazivajući zlom. No je li takav jednostavan i jednoznačan zaključak opravdan? Kako bismo odgovorili na to pitanje

potrebno je prvo promisliti o odnosu stvarnosti i misli. Prema Aristotelu, ljudsko iskustvo je izvor ljudske intelektualne spoznaje koja zahtijeva da se dosegnu vlastiti uzroci spoznate stvarnosti. Zato je on s jedne strane razradio filozofiju, a s druge strane *organon* znanstvene misli ili logiku¹ te ju je odvojio od filozofije. To je mogao učiniti jer je shvatio analogiju bića, to jest da se biće kazuje na različite načine. Aristotel tako razlikuje biće kao supstanciju i različite kategorije, biće kao zbilju i mogućnost, biće kao ono što znači da je neki iskaz istinit (*Met.* 1017 a 22 – 1017 b 9; Philippe, 1956, 169-170). Prema tome, između realnoga bića i pojmovnog bića, ili između stvarnosti ukoliko postoji prema svom načinu postojanja i stvarnosti ukoliko je spoznata, postoji razlika.

Koronavirus je, dakle, jedno biće. I kao takvo je realno biće koje zbiljski bivstvuje, a može biti i pojmovno biće koje ne postoji doli u nečijem shvaćanju. Naše znanje o koronavirusu može, kroz razne načine na koje naš razum uspostavlja odnose, poprimiti različita tumačenja i značenja, iz čega onda proizlaze i naše nakane, izbori i djelovanja. Pojmovno biće stoga može biti istinito ili neistinito, ovisno o tome podudara li se s realnošću, i može biti dobro ili zlo, ovisno o tome ravna li se prema poretku razuma i božanskog zakona (Akvinski, 2005, 120-124; *De veritate*, q. 1 a. 1; *STh I^a* q. 49 a. 1)². Naša shvaćanja, sudovi, razmišljanja i djelovanja mogu biti osobne naravi, a mogu imati i utjecaja na poimanja i ponašanja ljudi oko nas, kao i šire društvene zajednice. Budući da se s povećanjem utjecaja na druge ljude proporcionalno povećava i odgovornost, od ključne je važnosti utvrditi jesu li pojmovna bića istinita i dobra³. Da bi se to moglo učiniti, potrebno je razmotriti njihov odnos podudarnosti s realnim bićem jer je valjano razumijevanje, predviđanje i djelovanje uvijek utemeljeno na valjanoj analizi realnoga bića u njegovoj zbiljnosti bivanja, istini i dobroti⁴.

Filozofski se realnom biću može pristupiti na razne načine. Jedan od mogućih putova takve analize predstavlja promišljanje nad zbiljom koronavirusa u svjetlu Aristotelovih pet umnih kreposti: umijeća, znanosti, razboritosti, umnosti i mudrosti (*NE* 1138 b 16 – 1145 a 14). Takav pristup po samoj svojoj naravi zanemaruje mnoge važne aspekte koronavirusa, poput onih koje bi sagledali filozofija znanosti, fenomenologija, politička filozofija ili egzistencijalizam, ali

¹ Aristotelova logika je uključivala i osnove epistemologije (Shields, 2016, 2).

² Citate i parafraze misli Tome Akvinskoga za koje postoje hrvatski prijevodi navodimo samo na hrvatskom jeziku, a u zagradu stavljamo i hrvatski i latinski izvor. Citate i parafraze misli Tome Akvinskoga za koje ne postoje raniji hrvatski prijevodi navodimo u vlastitom prijevodu, s time da u zagradu stavljamo samo latinski izvor, a u podnožnu bilješku citat na latinskom.

³ Već Platon je razlikovao *episteme*, znanje, i *doxa*, mnijenje, ukazujući time na razliku između istine i mnijenja. Zato u *Državi* Sokrat kritizira Trazimahovu tvrdnju koja ima velika političke konzekvence da je pravednost korist jačega (Platon, 2009, 68; *Rep.* 1.338c).

⁴ Tradicionalno se takvo shvaćanje bića naziva nauk o transcencentalima (vidi npr. Gavrić, 2012, 153-177). U ovom radu nećemo ulaziti u raspravu o naravi ili biti samog koronavirusa.

zato nudi odgovor na važna pitanja koja u današnjem javnom diskursu često ostaju uzrokom animoziteta, beznada i straha.

3. Razumijevanje stvarnosti prema pet umnih kreposti

Aristotel je uočio da čovjek može djelovati na način da ono što je u njemu bez razuma bude poslušno razumu, u skladu s razumom ili takvo da se suprotstavlja i opire razumu. Ta razlika u činidbi dovodi ga do uvida da čovjek po naravi ima i nerazumna svojstva i razumno svojstvo (*NE* 1102 b 13 – 1103 a 10). Sva ta svojstva mogu biti obilježena različitim stanjima. Stanja kojima razum stječe izvrsnost naziva umnim krepostima, dok ona kojima se nerazumna svojstva oplemenjuju tako da se usklađuju s razumom naziva čudorednim krepostima. „Svaka krepost i čini dobrom stvar koje je krepost i još omogućuje da ona dobro djeluje“ (*NE* 1106 a 15). Zato je za valjan, dobar i blažen osobni i politički život ključno ne samo stjecanje čudorednih kreposti navikom već i onih umnih kojima se na pet načina postiže istina (*NE* 1139 b 15). Pet Aristotelovih putova ne dovodi do pet istina, već do jedne istine kao analognog pojma, to jest do istine koja se kazuje na razne načine ovisno o stupnju bitka koji se doseže⁵. Aristotel je uvjeren da čovjek zahvaljujući tim sposobnostima može postići istinu, i to bez ikakve prijevare (*NE* 1141 a 3-4). Oni su najsigurniji načini nadilaženja pretpostavki i mnijenja, koji ne spadaju pod načine dosezanja istine jer su obmanjujući (*NE* 1139 b 17).

Pet umnih kreposti Aristotel razvrstava u dvije kategorije: znanstvenu i rasudbenu (*NE* 1139 a 5-15). Znanstvene ili spekulativne umne kreposti znanosti, umnosti i mudrosti promišljaju o nepromjenjivim i nužnim počelima bića, to jest o onom univerzalnom⁶. One usavršavaju spekulativni um čineći ga sposobnim za ono što je njegovo dobro: motrenje

⁵ Stupnjevim bitka odgovaraju ne samo umne kreposti, već i stupnjevi apstrakcije zahvaljujući kojima spoznajemo na univerzalan način. Ljudski um može sve dublje prodrijeti u jedna te istu stvarnost i doći do zaključka da postoji ono nematerijalno. Prvi stupanj je apstrakcija od individualne osjetilne materije kakvu imamo u realnim znanostima. Na drugom stupnju apstrahira se od zajedničke osjetilne materije, što čine formalne znanosti. Treći i zadnji stupanj predstavlja apstrakcija od svake materije kakvu vrše metafizika i teologija te dosežemo biće, jedno, mogućnost, zbiljnost... (*Met.* 1025 b; *In Met.*, lib. 6 l. 1). Metodom apstrakcije ne možemo doseći počela koja nastaju iz iskustva, a kojima se bavi praktični um (*NE* 1141 a 18), kao ni bestjelesne forme koje nadilaze ljudsku dušu, kao što su to Bog i nadnaravne zbilje. Otkriće Prvoga bića je jedna jedinstvena demonstracija jer ona ne završava nužno zaključkom, već postojanjem Prvoga bića. Nije riječ o indukciji jer se ne doseže vlastiti princip, već krajnja i prva stvarnost. To je jedan složeni put koji sadrži nešto od elementarnih operacija shvaćanja, suda i razmišljanja (Philippe, 1990, 177-178).

⁶ U svom komentaru *Nikomahove etike*, naslovljenom *Izlaganje knjige Etika*, Toma Akvinski razrješava prividnu nepomirljivost koja proizlazi iz Aristotelova teksta prema kojoj ono što pripada istom rodu, to jest nužno i nenužno, spoznaju različite umne moći. Njegov argument glasi da sve umne kreposti spoznaju nenužne stvari, ali na dva načina: jedne ih spoznaju prema univerzalnim pojmovima, a druge ukoliko su to partikularne, pojedinačne stvari (*Sententia Ethic.*, lib. 6 l. 1).

apsolutne istine. Umnost je spoznaja istine kroz izravni ili neposredni uvid u počela. Istraživanje koje kreće od neke druge stvari, to jest dokazivanje zaključaka koje kreće od počela i doseže ono krajnje u nekom određenom rodu naziva se znanost. S obzirom da postoje različiti rodovi, imamo i različite znanosti. Istraživanje koje isto tako kreće od neke druge stvari, no doseže prve uzroke koji su ono krajnje u cjelokupnom ljudskom znanju naziva se mudrost. Ona razmatra ono najuzvišenije pa kao konačni i univerzalni sud može suditi i ravnati svime. „Na taj način znanost ovisi o umnosti kao o onom uzvišenijem. I obje ovise o mudrosti kao o onom najuzvišenijem koje pod sobom sadrži i umnosti i znanost te sudi zaključke znanosti i njihove principe“⁷ (*STh I^a-IIae q. 57 a. 1-2*). No sve te tri znanstvene ili teoretske kreposti dosežu istinu na način da se um podudara sa stvarnošću, i to u nužnim stvarima (*STh I^a-IIae q. 57 a. 5*).

Rasudbene kreposti umijeća i razboritosti rasuđuju o onom promjenjivom i nenužnom u pojedinačnim bićima – kako o onom tvorbenom, tako i o onom činidbenom ili djelatnom – o kojima onda raspravljaju poietika i etika s politikom. Umijeća tvore ili proizvode djela, dok razboritost čini ili djeluje. Drugačije rečeno, „umijeće (...) je stanje s tvorbenim razumom, (...) razboritost je stanje s istinitim djelatnim razumom“⁸ (*Sententia Ethic.*, lib. 6 l. 4). I umješani i razboriti čovjek uvijek mogu djelovati na drugačiji način no što su odlučili djelovati jer o tome o čemu odlučuju nema znanosti. Na drugom mjestu Aristotel izlaže u čemu je razlika između tvorbe i djelovanja: tvorba je djelatnost na nekoj izvanjskoj stvari kojom se postiže tvorevina određenog oblika, dok je djelovanje djelatnost koja ostaje u onom koji djeluje (*Met.* 1049 b 5 sl.). Umijeće je „ispravno načelo djela koja treba napraviti“⁹ (*STh I^a-IIae q. 57 a. 3*), koje omogućava da neko partikularno djelo bude dobro, to jest kvalitetno. Razboritost je „ispravno načelo djelovanja“¹⁰ (*STh I^a-IIae q. 57 a. 4*) ili počelo partikularnih dobrih ljudskih čina, te stoga pretpostavlja i zahtijeva moralne kreposti koje ispravljaju težnje¹¹. Umijeće i razboritost, jer su znanje nenužnoga ukoliko je nenužno, to jest pojedinačno, ne mogu doseći sigurnost istine, ali

⁷ *Hoc enim modo, scientia dependet ab intellectu sicut a principaliori. Et utrumque dependet a sapientia sicut a principalissimo, quae sub se continet et intellectum et scientiam, ut de conclusionibus scientiarum diiudicans, et de principiis earundem.*

⁸ *Ars (...) est habitus cum ratione factivus; (...) prudentia sit habitus cum vera ratione activus.*

⁹ *Ratio recta aliquorum operum faciendorum.* Ispravno načelo (ὁρθὸς λόγος, *ratio recta*) je objektivna ispravnost razuma koja mu omogućava da bude autentična norma (Žagar, 2020, 141).

¹⁰ *Prudentia vero est recta ratio agibilium.*

¹¹ Toma Akvinski ovako razrješava prividno kružno argumentiranje o odnosu razboritosti i čudorednih kreposti: „Ispravna težnja u odnosu na svrhu je mjera istine u praktičnom umu. I prema tome se istina praktičnoga uma određuje prema usklađenosti s ispravnom težnjom. Međutim, ista istina praktičnoga uma je pravilo ispravnosti težnje, u vezi sredstava koja vode do svrhe. I zato se prema tome ispravnom naziva ona težnja koja slijedi ono što kaže istiniti um“ (*Sententia Ethic.*, lib. 6 l. 2: *Rectitudo appetitus per respectum ad finem est mensura veritatis in ratione practica. Et secundum hoc determinatur veritas rationis practicae secundum concordiam ad appetitum rectum. Ipsa autem veritas rationis practicae est regula rectitudinis appetitus, circa ea quae sunt ad finem. Et ideo secundum hoc dicitur appetitus rectus qui persequitur quae vera ratio dicit*).

su korisne čovjeku u njegovu djelovanju (*Sententia Ethic.*, lib. 6 l. 3). Zato „istina praktičnog uma ovisi o podudarnosti s ispravnom težnjom“¹² u nenužnim stvarima koje ovise o nama (*STh I^a-IIae q. 57 a. 5*; usp. *NE 1139 a 30*). Dok je mudrost najuzvišenija krepost, dotle je razboritost najnužnija za dobar ljudski život i kako bi čovjek bio dobar.

Kada je riječ o zaraznoj bolesti, na um nam odmah pada pitanje o njezinom utjecaju na ljudsko zdravlje pa da ćemo pitanje koronavirusa prvo razmotriti pod vidom istine koju nam otkrivaju ljudska umijeća, osobito medicina. Nakon toga ćemo promisliti o pitanju doprinosa modernih znanosti u traženju istine i rješavanju krize. U radu ćemo poseban naglasak staviti na kreposti razboritosti i mudrosti kako bismo ukazali na specifični doprinos filozofije u razumijevanju krize i u rješavanju problema zla.

3.1. Krepost umijeća i rad na rješavanju krize

Prema Aristotelu, umijeće je „tvorbena sposobnost koja je istinski prema razumu“ (*NE 1140 a 9*). Umješnik se služi datom stvarnošću kako bi na temelju svoje razumske ideje kao počela osmislio i proizveo novu stvar koju nazivamo djelom. I ideja, i odabrana materija, i djelo su nenužni i promjenjivi. Istina tvorbenog umijeća je u podudaranju djela s idejom koja je u razumu umješnika (*NE 1140 a 20-24*). Kada je riječ o koronavirusu, najpotrebnije umijeće je svakako liječničko. Kao obrazovani Grk univerzalnog znanja, i kao sin liječnika Nikomaha iz Stagire, Aristotel se često služi medicinom kao primjerom umijeća. Djelo ili svrha liječničkog umijeća je prema njemu zdravlje određenog, pojedinačnog čovjeka. To znači da se liječnik ne bavi prvenstveno teorijom zdravlja, mada mu je i takvo znanstveno znanje barem dijelom potrebno kako bi mogao biti dobar liječnik (*Met. 981 a 2-3*; *981 b 26*).

Što to za nas znači u situaciji današnje krize? Uči nas da je medicina istinita, a onda i dobra, kada postiže zdravlje. Prevencija ili izlječenje određene bolesti na način da se pritom naruši zdravlje nikada ne bi smjelo biti cilj, a prihvatljivo može biti samo ako je etički opravdano. Zato liječničko umijeće osim znanosti zahtijeva i krepost razboritosti. Svojim naukom da se medicina bavi zdravljem pojedinačnog čovjeka Aristotel nas uči i tome da nema univerzalnog pristupa bolesti. Mogućnost zaraze nije svugdje jednaka, a i svaka osoba ima drugačije dispozicije. Također možemo reći da su usprkos trenutačnom osjećaju nemoći u liječenju COVID-19, zbog kojeg cijelu krizu doživljavamo kao zlu, uočljivi određeni elementi dobra. Jedan od njih je nanovo pobuđena svijest o važnosti prevencije i cjelovitog pogleda na zdravlje.

¹² *Verum autem intellectus practici accipitur per conformitatem ad appetitum rectum.*

Postalo je očito koliko naš način življenja izravno utječe na naše zdravlje jer ljudska osoba je „kompleksna individuirana supstancija, sastavljena od duhovne duše i organskoga tijela“ (Philippe, 1990, 128).

Pitanje kreposti umijeća i koronavirusa ne tiče se samo medicine. Kriza je negativno pogodila većinu ostalih umijeća. Mnogi ljudi su ostali bez posla, čime su izgubili i svoje dostojanstvo radnika, umješnika. Takvo stanje ima ozbiljne ekonomske posljedice te ih je neophodno uzeti u razmatranje kod donošenja osobnih i političkih odluka kako se rješenja koja se nameću ne bi pokazala pogubnijima od same bolesti. Rad je jedna od dimenzija ljudske osobe, što znači da tvori dio samog načina ljudskog postojanja. Bez dostojanstvenog rada čovjek ostaje nedovršen kao osoba jer rad ga strukturira, oplemenjuje, usavršuje. Čovjek koji ne radi ne može u potpunosti živjeti svoje čovještvo (Gavrić, 2003, 181-190).

Krepost umijeća doseže svoj vrhunac u umjetnosti. Umjetnost prema Aristotelu ne doseže samo ono istinito i dobro, već i lijepo. Povijesno gledano, umjetnost cvjeta u trenucima mira, prosperiteta i dokolice, ali i situacije borbe i patnje potiču promišljanje i postaju inspiracija za kasnije izričaje. Krizna stanja nas svojim surovošću udaljuju od naših maštanja, planova ili virtualne stvarnosti i suočavaju nas sa stvarnošću takva kakva ona jest. Na taj način, zahvaljujući krizi, umjetnost uvijek nanovo otkriva da je istinito, dobro i lijepo ono umjetničko djelo koje sadrži ravnotežu biti i realizma. Riječ je aristotelovskom počelu oponašanja (*mimesis*) s razumom. Puko realistično oponašanje je tek kopija stvarnosti, dok je puka bit izvanjsko nametanje razumskog poretka i organizacije. Umjetnost zahtijeva oboje: i življenu stvarnost i razum koji je shvaća i organizira. Koronavirus kriza nam tako ponovo stavlja u prvi plan ljudsku naravnu težnju za lijepim i postaje poziv da umjetnička djela postanu nositelji značenja, smisla.

3.2. Krepost znanosti i poticaj za traženje istine

Aristotelovo razumijevanje znanosti bitno se razlikuje od onoga koje je danas uobičajeno. Znanost vidi kao moć dokazivanja o onom nužnom. Znanstveno dokazivanje kreće od počela – od onoga što je znanstveniku poznato, bilo da je riječ o pojedinačnim stvarima, bilo o općenitima – i doseže ono što je nepromjenjivo, nužno i sveopće. Krepost znanosti posjeduje samo onaj tko je upoznat s cijelim postupkom indukcije ili silogizma, dok onaj kome „nije poznato ništa više od samog zaključka, posjedovat će znanost samo prema pripatku“ (NE 1139 b 18 -35). Čovjek koji posjeduje krepost znanosti tako ima sigurnost znanja, a ne sumnju mnijenja, to jest on postiže istinu, a time i dobro (NE 1139 a 29). Toma Akvinski tome nadodaje

da uz takvu znanost koja se bavi onim nužnim i nepromjenjivim postoji i znanost koja se bavi općim i prolaznim stvarima, kao što je to prirodna znanost, no i ona to partikularno proučava pod vidom univerzalnog i nužnog (*Sententia Ethic.*, lib. 6 l. 3).

Takvo razumijevanje znanosti kao dokazne moći prevladavalo je sve do moderne epohe. Dijelom zbog nerazvijenog instrumentarija, a dijelom zbog vladajućeg uvjerenja u primat znanstvenih ili teoretskih nad praktičnim ovladavanjem svijetom, moderne znanosti se nisu počele razvijati sve do 16. st. Tom razvoju je prethodila epoha kršćanske teologije koja je kroz skladnu sintezu znanosti i vjere tisuću godina zaokupljala i fascinirala umove. Najveći primjer takve sinteze imamo u djelu *De aeternitate mundi* u kome Toma Akvinski Averroesovu dilemu je li svijet vječan (Aristotelova tvrdnja) ili stvoren (religiozna tvrdnja) razrješava zaključkom da tu nema pojmovnog proturječja jer Bog koji stvara trenutačno, a ne u rasponu gibanja, nije nužno morao trajati prije no što je stvorio svijet (Akvinski, 2005, 158-167). Takvo razumijevanje odnosa znanosti i vjere biva narušeno u 14. st. s Occamovim nominalizmom koji odjeljuje realno biće ukoliko ga čovjek percipira i ljudsku misao koja od tada proučava povezanost pojmova, strukturu naše misli o stvarnosti, a ne više realnost na koju se odnosi. Prihativši nominalistički nauk o odijeljenosti stvarnosti od njezine dobrote i istinitosti, protestantski reformator Martin Luther je u 16. st. Europom pronio ideju o odijeljenosti znanosti i vjere koja se konkretizirala kroz dva stava: fideizam i scijentizam. Zamoreni beskrajnim teološkim rasprama i vjerskim Tridesetogodišnjim ratom, umovi su se na koncu okrenuli k zajedničkim i neutralnim temama: znanstvenom proučavanju prirode, s Descartesom kao ocem nove metode. Kvantitativni aspekt i ono mjerljivo od sada zauzimaju prvo mjesto. Umjesto aristotelovske kvalitativne indukcije počela i uzroka kvaliteta i postajanja, moderne znanosti istražuju zakone, konstantne odnose između onoga anteriornog i posteriornog, nužne veze unutar ponašanja fizičkih stvarnosti. Danas se pak znanstveni napor okrenuo k znanstvenom modeliranju: izgradnji i dokazivanju modela pri opisivanju i objašnjenju nadiskustvenih pojava (Frigg, 2020).

Znanstveni modeli su u prvom redu pragmatični instrumenti čiji je glavni cilj funkcionalnost, da model ostvaruje svoju svrhu, a ne istinitost ili potpuna točnost. Oni predstavljaju koristan i potreban dio suvremene znanosti, uz uvjet da je znanstvenik svjestan njihove metodološke ograničenosti i filozofskog problematiziranja. Modeliranje tako ostavlja mnoga filozofska pitanja otvorenima, poput onoga o odnosu modela i empirijskog utemeljenja: što čemu prethodi i što je čemu pododređeno? (Novina, 2019, 210-212). Zato je moguće ustvrditi da su „modeli samo djelomični opisi kojima ne možemo obuhvatiti cjelinu – s ovim se problemom posebice suočavaju znanosti sa složenim predmetima istraživanja, kao što su

biologija, sociologija, ekonomija ili psihologija, a daleko najviše kozmologija“ (Novina, 2019, 221).

Koronavirus kriza je pred oči šire javnosti iznijela upravo tu problematiku bioloških modela koji služe tome da se činjenice o naravi virusa i širenju zaraze interpretiraju i razumiju kako bi se ugradile u širu sliku koja može poslužiti za predviđanja budućnosti¹³. Osobito su se očitovale dva problema kada je riječ o modelima: potreba za čestim korekcijama, modifikacijama i izmjenama modela uslijed prikupljanja novih podataka, te mnoštvenost, raznolikost pa čak i oprečnost pojedinih modela. Posljedica takvoga stanja u kome nije moguće dokazati jednu jedinstvenu znanstvenu teoriju o COVID-19 koja bi ujedno nužno bila jasna i istinita, jest sumnja u kvalitetu ponuđenih modela i rješenja te nemogućnost da ih se jednostavno i spremno prihvati. Upravo su ta sumnja i nemogućnost dodatni razlozi produbljenja koronavirus krize.

Moderna znanost očituje još jednu slabost u odnosu na Aristotelovo poimanje znanosti: nije sveobuhvatna, cjelovita. Znanost je danas uslijed velikog razvoja rascjepkana na brojne grane i područja. Svako od tih područja ima važno mjesto i ulogu u rješavanju problema uzrokovanih koronavirusom jer oni su odavno prestali biti samo zdravstvena kriza i postali su kriza cijeloga čovjeka u svim njegovim dimenzijama i kriza cijeloga društva u svim njegovim institucijama. Zato se mogu riješiti samo uz doprinose svih humanističkih i društvenih znanosti, osobito psihologije, sociologije, ekonomije, povijesti. Njihove uvide potrebno je potom dovesti u jedinstvenu, uređenu i smislenu cjelinu, što bi mogla učiniti samo znanost koja proučava cjelokupnu stvarnost, kako u njezinom jedinstvu i univerzalnosti, tako i u pojedinačnostima. Takva znanost je filozofija¹⁴. Kanta je susret s Humeom, koji je doveo u pitanje uzročno-posljedičnu vezu, probudio iz njegova „dogmatičkog drijemeža“¹⁵ (Kant, 1953, 11). Na sličan bi način koronavirus kriza, koja je širu javnost upoznala s problematikom znanstvene istinitosti, mogla potaknuti filozofe da se ostave manje bitnih rasprava i kritički uznastoje preispitati i ujediniti pojedinačna znanja, vrijednosno ih odrediti i doprinijeti razvoju mišljenja i smislenog življenja u društvenom kontekstu. Jedan on načina na koji bi filozofija mogla pružiti svoj doprinos je kroz revalorizaciju umnih kreposti kao „pet načina kojima duša postiže istinu s pomoću izrijeka ili nijeka“ (NE 1139 b 15). Svaka umna krepost omogućava razumu da

¹³ Pogledati npr. modele širenja zaraze 2019-nCoV koje su izradili znanstvenici s Johns Hopkins University: *Modeling 2019-nCoV* na stranici Johns Hopkins Whiting School of Engineering, URL: <https://systems.jhu.edu/research/public-health/ncov-model/>. Kao primjer razrade metode modela širenja zaraze korisno je informirati se na: <https://www.nature.com/articles/s41598-019-38665-w>.

¹⁴ Vidi na primjer: „Filozofija je takva najopćenitija znanost koja kritički preispitujući i ujedinijujući pojedinačna znanja i spoznaje nastoji ih vrijednosno odrediti“ (Filozofija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2020).

¹⁵ „Ja priznajem otvoreno: sjećanje na Davida Humea bilo je upravo ono, što me je prije mnogo godini najprije trglo iz dogmatičkog drijemeža i mojim istraživanjima na polju spekulativne filozofije dalo posve drugi pravac“ (*Prolegomena*, 4, 260; 10).

ostvaruje podudarnost s određenim vidom stvarnosti i da na svoj specifičan način usmjeruje ljudsko djelovanje, a budući da je rješavanje krize kompleksan i komplementaran poduhvat, on zahtijeva da um stekne izvrsnost na svih pet područja¹⁶.

3.3. Krepost razboritosti i djelovanje koje doseže dobro

Čovjek po naravi teži za zdravljem, što znači da je zdravlje jedan od ljudskih ciljeva, no mnogi ljudi nevaljano izabiru sredstva koja služe toj svrsi. Veliki razvoj medicinskog umijeća i znanosti ne dovodi nužno do poboljšanja zdravlja jer čovjek u svojim postupcima nije vođen samo krepostima umijeća i znanosti, već i razboritosti. Prema Aristotelu, razboritost je moć ispravna izbora onih čina koji kao dobro i korisno pridonose „dobru životu u cijelosti“ (*NE* 1140 a 28). To je istiniti djelatni razum koji se tiče onoga što je dobro i zlo za samog čovjeka (*Sententia Ethic.*, lib. 6 l. 4). Dobar ljudski život osim umnih kreposti zahtijeva i moralne kreposti koje ispravljaju naše težnje (*STh I^a-II^{ae} q. 58 a. 2*). One osposobljavaju čovjeka da razumski – a ne prema osjećaju užitka ili boli – ispravno izabire ono što je za njega dobro i da izbjegava zlo. No kada se čovjek povodi za svojim osjećajima užitka i boli, to jest za porocima, sud razuma koji se tiče činidbe mu postaje iskrivljen. On više ne može vidjeti koja svrha je istinsko počelo razborita djelovanja (*NE* 1140 b 13-22). Zato Akvinac zaključuje: „Počela razboritosti su svrhe, a ispravni sud o svrhama biva očuvan moralnim krepostima. Stoga razboritost, koja se tiče ljudskih dobara, nužno ima pridružene moralne kreposti ukoliko one spašavaju svoja počela“¹⁷ (*Sententia Ethic.*, lib. 6 l. 4). Razboritost je praktični razum ili praktična mudrost koja dobro promišlja nad onim što može biti drugačije: nad sredstvima koja vode do zadane svrhe.

Ista krepost razboritosti može upravljati ljudskim životom na različitim područjima: u osobnom životu, gospodarstvu, zakonodavstvu i državi. No u svakom od tih područja ona ima drugačiju bit (*NE* 1141 a 23-29). „Tako je razboritost ispravno načelo djelovanja koje se tiče dobra i zla jednog čovjeka, i to njegova vlastitog. Politika pak onoga koje se tiče dobra i zla cijelog mnoštva građana“¹⁸ (*Sententia Ethic.*, lib. 6 l. 7). Gospodarstvo ili ekonomija je

¹⁶ „Budući da kreposti usavršuju moć u svim i svakom djelovanju, slijedi da gdje god ima prostora za takvo usavršavanje, tu ima i prostora za specifičnu krepost. Tako se um mora usavršavati ne samo zato da bolje shvaća, nego isto tako kako bi donosio ispravne zaključke i dobre praktične prosudbe“ (Žagar, 2020, 295).

¹⁷ *Principia prudentiae sunt fines, circa quos conservatur rectitudo iudicii per virtutes morales. Unde prudentia, quae est circa humana bona, ex necessitate habet secum adiunctas virtutes morales tamquam salvantes sua principia.*

¹⁸ *Nam prudentia est recta ratio agibilium circa unius hominis bona vel mala, idest suiipsius. Politica autem circa bona vel mala totius multitudinis civilis.*

razboritost upravljanja domom, a zakonodavstvo razboritost donošenja zakona. Vlastito dobro svakog čovjeka vjerojatno uključuje ekonomiju i politiku, ali ono zahtijeva i da sam čovjek bude razborit.

Budući da je svrha uvijek ono najbolje čemu sredstva moraju odgovarati, čovjek koji ne živi kreposno, koji nije dobar čovjek, nije sposoban ni jasno razlučivati praktičnu istinu (*NE* 1139 b 14; 1143 a 29-35; 1144 b 30). Toma Akvinski će kasnije reći da požuda ozbiljno uvodi nered u um i volju: um čini slijepim, spora savjeta i nepromišljenim, a čovjeka nesposobnim slušati razum, dok volja s jedne strane zapada u sebeljublje i mržnju na Boga, a s druge strane u ljubav prema svjetovnome i očaj (*STh* II^a-IIae, q. 153 a. 5).

Stoga je čovjek koji ne živi kreposno nesposoban donositi razborite odluke¹⁹. On još može razborito djelovati ukoliko slijedi savjet razborita čovjeka, ali poradi tog manjka nije dobro da bude na poziciji čovjeka koji donosi ekonomske i političke odluke. Augustin je uvidio da čovjek ima „onoliko gospodara koliko ima poroka“, što ga čini njihovim robom, dok je istinski slobodan samo dobar čovjek (Augustin, 1995, 255; *De civ. Dei* 4, 3). Vidjeli smo da biti ćudoredan znači živjeti prema praktičnom razumu. Zato svako oslobođenje od ćudorednih normi ustvari ljude čini nerazumnima, što znači nesposobnima da vladaju svojim činima jer su postali robovi svojih požuda i strasti. Kada i cijelo društvo slijedi takvo kretanje od razumnih ili moralnih zakona k ozakonjenju nemoralna, ono na sličan način ne postaje slobodno, već ropski podložno društvenim neracionalnim silama moći i bogatstva.

Razboritost je zato ključna krepost za dobro djelovanje u situaciji krize širenja zaraze. Mi smo odgovorni za zlo koje nismo spriječili ili koje smo svojim nemarom ili pogrešnim shvaćanjem slobode izazvali. Razborit čovjek zna da je blaženstvo „svrha naših djela koju želimo radi nje same“ (*NE* 1094 a 19), dok sva ostala dobra, izabiremo radi tog najvišeg dobra. Zato razborit čovjek ne može apsolutizirati zdravlje i podrediti mu sve ostale vrijednosti, nego razumije koje je njegovo „pravo mjesto i vrijednost u ukupnosti postojanja i vizije života“ (Žagar, 2020, 60). On će se odgovorno brinuti za svoje i tuđe zdravlje, ali s pravom mjerom: ni previše, ni premalo, već prema sredini između dviju krajnosti kako mu nalaže razum. Jer prema Aristotelu „krepost je stanje s izborom, zapravo srednost u odnosu prema nama, a određena načelom, naime onim kojim bi je odredio razborit čovjek“ (*NE* 1106 b 36).

¹⁹ Toma Akvinski do tog zaključka dolazi i u *STh* I^a-IIae q. 58 a. 5 gdje razmatra nemogućnost da razboritost postoji bez moralnih kreposti. Ivan Tadić ovako sažima odnos razboritosti i moralnih kreposti: „Tako netko ne može biti krjepostan bez razboritosti (φρόνησις), koja je (...) umna krjepost, ni razborit bez ćudorednih krjeposti, jer se ćudoredna krjepost odnosi na ispravan cilj, a razboritost na sredstva potrebna za ostvarenje toga cilja“ (Tadić, 2003.3, 346).

Ćudoredne kreposti se razlikuju prema razliĉitosti djelatnih moći: „Svaka je krepost specifiĉna kvaliteta specifiĉne moći na specifiĉnom podruĉju zanimanja“ (Źagar, 2020, 294). Jedna od ćudorednih kreposti koju nam je vaŹno steći u situaciji krize jest hrabrost, „srednost između straha i drskosti“ (NE 1115 a 8). Hrabar ĉovjek se ne straši iščekivanog zla pa tako „ni siromaštva ni bolesti, niti uopće onoga što nije od opaĉine i nije po samome ĉovjeku“ (NE 1115 a 18). On je izdrŹljiv i strpljiv u bolesti i trpljenju, ali pritom nije drzak jer se boji odreĉenih stvari koje su strahotne „svakomu tko ima pameti (...), ali će ih podnijeti kako treba i kako naĉelo nalaŹe“ (NE 1115 b 11 sl.). Hrabrost se tiĉe stvari koje su bolne na naĉin da hrabar ĉovjek moŹe prihvatiti i smrt i rane (NE 1117 b 7 sl.) kada odreĉene situacije to od njega zahtijevaju radi općeg dobra ili pomaganja drugima. Tako je koronavirus kriza mnoge ljude osmjelila da budu hrabri za druge, da ĉine lijepa i plemenita djela usprkos boli i pogibelji. Hrabar ĉovjek je, dakle, smion, a „smjelost je puna dobre nade“ (NE 1116 a 3). Zato nam krepost hrabrosti omogućava da s nadom razmatramo vlastitu budućnost, iako su moŹda predviĉanja mraĉna i nesigurna.

Situacija krize je prilika i za rast u kreposti umjerenosti, koja je srednost u odnosu na razuzdanost i bešĉutnost na naĉin da umjeren ĉovjek ne ćuti bol kada mu izostane tjelesni uŹitak. Umjeren ĉovjek

one ugodnosti koje pridonose zdravlju ili dobrome stanju Źeljjet će umjerenost i kako treba, a isto tako i ostale ugone koje tima ne smetaju ili nisu opreĉne onome što je lijepo ili nisu previše za njegov imutak. Onaj tko to zanemaruje ljubi te uŹitke više nego što vrijede; doĉim umjeren ĉovjek nije takav, nego kako nalaŹe ispravno naĉelo (NE 1119 a 16 -20).

Umjerenost nas tako uĉi da budemo zadovoljni malim, onim bitnim za Źivot, što nam je ova situacija krize upravo i pokazala. Dovoĉenje u red našeg odnosa prema tjelesnim uŹicima, koji ukljuĉuje i naše potrošaĉke sklonosti, jedan je od znaĉajnih faktora dovoĉenja u red i ekološke krize. COVID-19 nam je pokazao kako se velika ekološka kriza rješava mnogobrojnim malim gestama razboritosti, paŹnje, Źtedljivosti i solidarnosti.

Ćovjek u situaciji krize imat će i povećan broj prilika da svoju srdŹbu svladava krepošću blagoćudnosti, kao srednost između rasrdljivosti i nerasrdljivosti. Źivot će i njemu i njegovim bliŹnjima uvelike uljepšati i krepost dosjetljivosti ili tankoćutnosti, koja je sredina između lakrdijaštva i prostoće, a zahvaljujući kojoj ĉovjek „govori i sluša one stvari što dolikuju uljudnu i plemenitu ĉovjeku“ (NE 1128 a 16). Ovim krepostima bismo mogli nadodati i nekoliko drugih kao što su jakost, strpljivost, radost, istinitost, druŹeljubivost, ustrajnost, uzdrŹnost, usluŹnost.

Življenje svih tih kreposti u čovjeku pobuđuje jedno unutarnje etičko iskustvo koje se naziva odgovornost. Emocije koje nisu zahvaljujući krepostima usmjerene prema istinskom dobru „mogu utjecati na slobodne odluke sve do točke moralne neodgovornosti“ (Žagar, 2020, 243). Smisao za odgovornost se budi u našim odnosima: odnosu prema stvarima kojima se služimo, odnosu prema predmetima koji su nam povjereni, odnosu prema cijelom ekosustavu, a ponajviše u odnosima prema čovjeku: prema samima sebi, prema drugim osobama i prema cijelom društvu. Situacija koju je izazvao COVID-19 na jedinstven nas je način suočila s našom odgovornošću za stvari oko nas i za vlastito i tuđe zdravlje i život. No izvor najsnažnije svijesti odgovornosti nalazi se u jednoj kreposti kojoj Aristotel posvećuje posebnu pažnju i prostor: u prijateljstvu.

Vrijeme socijalnog distanciranja je posebna prigoda da razmotrimo krepost koja je zapravo i puno više od kreposti, a koju Aristotel vidi kao najnužniju za život (*NE* 1155 a 4): prijateljsku ljubav ili prijateljstvo²⁰. Prijateljstvo je krepost zato što uključuje razboriti odabir, zato što spada pod pravednost i zato što je istinsko prijateljstvo nemoguće bez kreposti, kao što to Akvinac sažima u *Sententia Ethic.*, lib. 8 l. 1. Ono je istodobno „utemeljeno na kreposti i kao učinak kreposti“²¹. Prijatelj je potreban svima, kako u uspjehu i dobru, tako i u oskudici i nevolji, kako u umnom životu gdje se prijatelji nadopunjuju, tako i u konkretnom djelovanju gdje si prijatelji pomažu.

Prijateljstvo za Aristotela nije samo privatna stvar, već je od najveće vrijednosti i za državu:

Čini se da prijateljstvo održava države, te se i zakonodavci više trse oko njega negoli oko pravednosti; naime, čini se kako je složnost nešto nalik na prijateljstvo, a ono je ono čemu najviše teže, dok izgone nesložnost, koja je najveći neprijatelj. Dok su ljudi prijatelji, ne treba im pravednosti; dočim kad su pravedni, treba im prijateljstva. I od pravednih stvari čini se da je najviše tako ono što je prijateljstvo (*NE* 1155 a 22-25).

Prijateljstvo je neskrivena uzajamnu naklonost i dobrohotnost, na način da se prijatelju želi dobro radi njega samoga (*NE* 1155 b 28 sl.). Ono je uzajamna ljubav koja nije skrivena, već onaj koji voli zna da je voljen. „Prijatelji moraju biti uzajamno dobrohotni, željeti dobro jedan drugomu, i to ne skriveno, a zbog jednoga od navedenih razloga“ (*NE* 1156 a 3), a to su korist, užitak ili dobro. Zato postoje tri vrste prijateljstva: radi koristi, radi užitka i istinsko prijateljstvo radi dobra samoga prijatelja. Prva dva mogu živjeti i loši ljudi, te oni čestiti s lošima, dok je potonje savršeno prijateljstvo „dobrih i sličnih prema kreposti; jer ti slično žele dobro jedan

²⁰ Aristotel rabi riječ *filia*, u značenju prijateljstva, ljubavi, naklonosti, strastvene pohote, ljubaznog čuvstva između ljudi (Aristotel, 1988, 165 bilj. 1).

²¹ *Supra virtutem fundatur, sicut quidam virtutis effectus.*

drugomu kao dobri“ (*NE* 1156 b 6). Zato su kreposni ljudi najbolji prijatelji, a ujedno su i najkorisniji i najugodniji. Prijateljstvo se konkretno živi kroz zajedništvo u pravednosti (*NE* 1162 a 29-30), a pravednost se razlikuje prema zahtjevima prijatelja. Dobro koje čovjek želi svome prijatelju on prosuđuje na temelju ljubavi prema samome sebi (*NE* 1166 a 1). Nevaljala pak osoba ne može istinski voljeti samu sebe jer čuti da nije toga dostojna. Zato je čestitost ključna kako bismo mogli voljeti sami sebe i zahvaljujući tome i svoga prijatelja (*NE* 1166 b 25-29).

Prijateljstvo zahtijeva zajedništvo, zajedničko življenje. Aristotel je upozorio da se ono, usprkos svoj dobroj volji, na koncu razvrgava i zaboravlja ako prijatelji dulje vrijeme bivaju razdvojeni (*NE* 1157 b 10-13). Ljudskoj naravi ne odgovara samoća i nemogućnost razgovora. Zato je bitno da se i u situacijama zarazne bolesti bdiye ne samo nad mjerama prevencije širenja zaraze, već i nad mogućnošću kvalitetnog življenja prijateljstva – i osobno i društveno. U protivnom će umjesto naklonosti i dobrohotnosti u društvu zavladata animozitet, a s njime će doći i do porasta nepravde. A i depresija i usamljenost bi mogli učiniti i veće štete negoli sama zaraza. Zahvaljujući duhovnoj radosti koja je plod prijateljstva, uspijevamo se puno bolje nositi s bolju i patnjom. Zato je već Aristotel naučavao da je „prijatelj nužniji u nesreći“ (*NE* 1171 a 24), i to manje pod vidom primanja dobročinstava, a više pružanja ili činjenja dobra drugima (*NE* 1169 b 10-13).

Osim zajedništva u prijateljstvu, Aristotel piše i o državnom zajedništvu. Glavna krepost takvog zajedništva je pravednost, s time da je „pravedno ono što je na zajedničku korist“ (*NE* 1160 a 13), a ne samo ono što je na korist onima koji vladaju. Prijateljstvo se u državi stoga pojavljuje prema mjeri pravednosti: kada se vladar brine o onima kojima vlada kako bi im bilo dobro²², a oni vladaru iskazuju čast i međusobno žele biti jednaki i čestiti (*NE* 1161 a 10-29). U protivnom, ako nema pravednosti, nema ni sloge, koja je u državi analogna prijateljskoj naklonosti. Sloga ne znači jednoulje, nego zajedničko nastojanje oko općeg dobra, dok se razdor očituje kada svatko drugoga prisiljava na pravednost, dok sam nije pravedan (*NE* 1167 a 21 – 1167 b 15). Gdje je odgoj usmjeren k blaženstvu prema kreposti, a zakoni na suzbijanje poroka, tu se onda odluke donose u skladu s razumom i ljudi su sposobni složno težiti općem dobru. U protivnom se, vođen vlastitim težnjama, svatko bori oko promicanja vlastita dobra.

²² Augustin tu pronicavo primjećuje da “vladavina dobrih na ovoj zemlji nije toliko dobro njima samima koliko ljudskoj zajednici; dočim vladavina opakih škodi više njima samima, koji većom slobodom da čine zlodjela upropašćuju vlastitu dušu, dok onima koji su im služenjem podvrgnuti ne nanosi štetu ništa osim njihove vlastite opačine. Jer kakvo god zlo pravednima nanese opaki gospodari, nije ono kazna za zločin, nego je kušnja kreposti. Stoga, ako dobar čovjek i robuje, on je slobodan; a opak ako i vlada, rob je“ (Augustin, 1955, 255; *De civ. Dei* 4,3). Ovdje ne ulazimo u raspravu o svrgavanju nepravedne vlasti jer to nije aktualno pitanje u situaciji krize širenja zaraze.

Čovjek na čovjeka tu gleda kao na vuka²³, kao na strahotu zbog koje mu prijete smrt od koronavirusa. No čovjek vođen razumom na svoje sugrađane gleda kao na sudruge u zajedničkom cilju. Kriza tako prestaje biti borba jednih protiv drugih u obrani vlastitih ciljeva i postaje situacija zajedničke borbe protiv zajedničkog, općeg zla. Zahvaljujući kreposti razboritosti kriza širenja zaraze tako postaje prilika za rast u slozi, zajedništvu, solidarnosti, u prijateljstvu na razini države.

Razboritost, dakle, može doseći istinu, što prema Aristotelu nije protuslovno s činjenicom da se ona tiče onog promjenjivog i pojedinačnog. Čovjek može ispravno djelovati ako svoje težnje oblikuje prema istini. Ako bi, naprotiv, istinu htio prilagoditi svojim težnjama, morao bi prvo relativizirati istinu kako bi mogao racionalizirati nemoral. Jer ako relativiziramo kategorije istine i neistine, istodobno relativiziramo i kategorije dobra i zla. Koronavirus kriza nas upravo prisiljava da se nanovo zapitamo nad tim danas vladajućim spoznajnim i moralnim relativizmom, i da odgovor potražimo u svojoj racionalnoj ljudskoj naravi zahvaljujući kojoj možemo spoznati istinu i prema njoj slobodno djelovati.

3.4. Krepost umnosti i otkriće svrhovitosti u krizi

Aristotel o umnosti govori kao o kreposti koja spoznaje ona počela koja ne spadaju u znanstvene dokaze, već na kojima se dokazi i cjelokupna znanost temelje (*NE* 1140 b 31 – 1141 a 8). Umnost jednostavnim uvidom motri sveopća i nužna bića koja su počela znanstvenih dokaza i znanosti uopće (*NE* 1143 b 1-6). Ona su stoga sigurnija od znanstvenih zaključaka. Ta počela ne mogu biti predmetom znanosti jer ako ne bi postojalo nešto što nije dokazivo, ne bi bilo ni znanosti²⁴. Umnost je, dakle, krepost kojom spoznajemo i motrimo nedokazive principe i uzroke, kako spekulativnog, tako i praktičnog reda. Aristotel će u spisu *O duši* reći da je vlastiti objekt umnosti bit stvari, jer znajući bit stvari izravno znamo i počela (Aristotel, 1996, 77-79).

Znanost u svom promišljanju polazi od činjenice koronavirusa kao realnog bića. Zahvaljujući istraživanjima i dokazima različitih znanosti, ljudski um može steći određene umne uvide u istinu o biti koronavirusa i o biti koronavirus krize. Navest ćemo nekoliko pitanja koji bi omogućili takve uvide: Je li koronavirus prirodni ili umjetni fenomen? Je li opasniji od drugih virusa? Na koji se točno način zaraza širi i što je točno sprječava? Je li se smrtnost smanjila ili povećala tijekom koronavirus krize? Postoje li indicije ili dokazi da netko

²³ Za detaljniju razradu dva različita pristupa fenomenu države vidjeti Belićev članak *Nagodba među vukovima – ili poziv savjesti za opće dobro: Toma Akvinski o državi* (Belić, 1992, 39).

²⁴ Toma Akvinski tu rabi argument *regressus in infinitum*: ako bi prva počela znanosti bila predmetom dokazivanja, sam proces dokazivanja bio bi produžen u beskonačnost (*Sententia Ethic.*, lib. 6 l. 5).

manipulira statističkim podacima? Tko profitira, a tko gubi u cijeloj toj krizi? Služi li se tkogod virusom kao ekonomskim ili političkim sredstvom za postizanje vlastitih ciljeva? Je li koronavirus prirodno ili moralno zlo? Je li ljudskim mjerama izazvana koronavirus kriza nužno ili nenužno zlo u situaciji širenja zaraze? Odgovaraju li mjere cilju koji je opće dobro ili nekom vlastitom dobru koje za većinu predstavlja zlo?

Budući da ta pitanja velikim dijelom još uvijek ostaju neodgovorena na način da nemamo jasni uvid u bit koronavirusa i krize, to ipak ne znači da ne možemo spoznati nijedno počelo i uzrok vezan uz koronavirus krizu. Uman čovjek tako zna da je blaženstvo počelo i svršni uzrok svekolikog ljudskog djelovanja jer radi toga dobra „svi činimo sve ostalo“ te je ono stoga „časno i božansko“ (NE 1102 a 2). Ono je „nekakva djelatnost duše u skladu s krepošću“ (NE 1099 b 27). Ako je, dakle, blaženstvo svrha svih naših ljudskih čina, to znači i da bi svi naši čini ili djelovanja koji se tiču COVID-19 morala imati blaženstvo kao svoj krajnji cilj. Blaženstvo u sebi uključuje dva aspekta: prvi, da ono kao krajnje dobro uključuje odnos prema svim partikularnim i posrednim dobrima (kao na primjer dobro zdravlje, bogatstvo, ljepotu, prijatelje, vlast, dugi život, dobro podrijetlo i potomstvo²⁵), i drugi, da je ono podjednako krajnji cilj i svakoga čovjeka i cijeloga društva. Evo kako Toma Akvinski u duhu aristotelovske tradicije gleda na taj odnos između svrhe i sredstava te na odnos između osobne i društvene svrhe:

Kad bi posljednja svrha čovjekova bila neko dobro koje je u njemu samome, onda bi i posljednja svrha naroda kojim treba vladati bila u tome da postigne to dobro i da ga zadrži. I kad bi posljednja svrha – bilo jednog čovjeka, bilo naroda – bila u tjelesnom životu i tjelesnom zdravlju, onda bi to bila služba liječnika; kad bi pak posljednja svrha bila u sabiranju bogatstva, onda bi kralj naroda trebao biti neki privrednik, a ako bi to dobro bilo spoznaja istine, onda bi kralj trebao nositi službu naučitelja. Međutim, čini se da je posljednja svrha ujedinjenog naroda da živi kreposno (Akvinski, 1990, 104-105; *De regno* I 14).

Slijedi da su zdravlje i imetak velika i važna ljudska dobra, ali budući da ih tražimo i radi njih samih i radi blaženog života, ona ne mogu biti ona krajnja svrha. Ona su radije kao nekakav temelj ili materijalni uvjet dobrog življenja i djelovanja. Svaka bolest je zlo, ali život s bolešću nije nužno zao jer, s jedne strane, vrijednost života nadilazi vrijednost zdravlja, a s druge strane, bolest je prilika za mnoga dobra, osobito za stjecanje kreposti. Zato ponekad susrećemo osobe

²⁵ Vidi na primjer: „Jednako se čini da blaženstvu trebaju i izvanjska dobra, kao što rekosmo; nemoguće je, naime, ili nije lako činiti lijepa djela posve neopskrbljen. Mnogo se toga čini s pomoću prijatelja, bogatstva i državne moći; a postoje i stvari kojih lišenost pomućuje blaženstvo, kao dobro podrijetlo, dobro potomstvo, ljepota; teško da bude blažen onaj tko je ružna lika, prosta podrijetla, samac i bezdjetan; a još teže ako su mu djeca ili prijatelji posve loši, ili su pak bili dobri ali su umrli“ (NE 1099 a 32 – 1099 b 5).

narušena zdravlja koje žive sretnije od onih sjajna zdravlja. Krepostan čovjek će se s velikom ljubavlju brinuti o svome zdravlju, ali prema mjeri razuma koji izbjegava poročne krajnosti i prema umu koji motri cjelokupni poredak dobara u vidu onog krajnjeg.

Najteže pitanje koje se tiče odnosa zdravlja i blaženstva jest mogućnost smrti. Smrt je jedan neshvatljiv kraj, jedno strašno zlo koje može dovesti u pitanje, pa čak i učiniti besmislenom cjelokupnu ljudsku težnju za blaženstvom. Nije li onda očuvanje ljudskog života i zdravlja ipak ono najveće dobro za kojim nam je težiti? Postoji li nekakav viši apsolut zahvaljujući kojemu možemo relativizirati apsolut kraja koji predstavlja smrt? Ta pitanja nadilaze spoznajne mogućnosti znanosti i umnosti, i upućuju nas na jednu drugu krepost: mudrost.

3.5. Krepost mudrosti i preobrazba zla u dobro

Umnost doseže počela znanstvenih dokaza ili demonstracija koja sama nisu dokaziva. Osim tih nedokazivih počela dokaza postoje i prva počela i uzroci bića koje je moguće dokazati. Njih spoznaje znanstvena ili teoretska umna krepost mudrosti. Mudrost se može shvatiti u dvojakom smislu: kao praktičnu izvrsnost kakvu nalazimo kod vrsnih obrtnika i umjetnika te kod praktički mudrih to jest razboritih osoba, i kao mudrost u strogom smislu ili mudrost uopće koja zna i motri istinu o počelima bića (*NE* 1141 a 9 sl.). Govoreći o kreposti mudrosti mislimo na ovo drugo značenje. Toma Akvinski ovako opisuje predmet mudrosti, oslanjajući se pritom na *Nikomahovu etiku* i *Metafiziku*:

Mudrost u strogom smislu je najsigurnija od svih znanosti, ukoliko doseže prva počela bića koja su po sebi najlakša za spoznati, iako su neka od njih, naime ona nematerijalna, nama teže spoznatljiva. Najuniverzalnija pak počela su nam također lakše spoznatljiva, poput onih koja pripadaju biću ukoliko je biće (*Sententia Ethic.*, lib. 6 l. 5)²⁶.

Dokazivanje prvih počela je prema Aristotelu najpotpunije znanje jer uključuje kako praktična znanja, tako i umnost i znanost. Mudrac je, dakle, upoznat ne samo s počelima dokaza i njihovim zaključcima, već i s istinom o samim prvim počelima. Budući da je tako sveobuhvatna i budući da se tiče onog najuzvišenijeg i božanskog, mudrost predstavlja vrhunac ljudske umne moći te se može reći da je najizvrsnija i najpotpunija krepost ili spoznaja (*NE* 1141 b 2-7).

²⁶ *Sapientia simpliciter est certissima inter omnes scientias, inquantum scilicet attingit ad prima principia entium, quae secundum se sunt notissima, quamvis aliqua eorum, scilicet immaterialia, sint minus nota quoad nos. Universalissima autem principia sunt etiam quoad nos magis nota, sicut ea quae pertinent ad ens inquantum est ens.*

Prema Aristotelu, dakle, ni znanost ni politika ne predstavljaju najvažnije umne kreposti. Mudrost je znanost, ali ne tek neka pojedinačna znanost, nego znanje onog izvanrednog, divnog, teškog i božanskog. Ona stoga „ravna svim drugim znanostima, dok sve druge od nje dobivaju svoja počela“²⁷ (*Sententia Ethic.*, lib. 6 l. 6) i zato „ona s pravom nosi naziv mudrosti“ (Akviski, 2005, 76). Što se tiče ideje da je politika najuzvišenije znanje²⁸, Aristotel je osporava riječima da se ona ne bavi onim najbožanskijim kao ni nužnim i apsolutnim te zato ne može biti univerzalna i jednaka za sve. Iako razboritost i mudrost nisu izravno korisne na način da teže za nekakvim ljudskim dobrima, one su nam itekako nužne. One, kao prvo, predstavljaju izvrsnosti određenih moći. I kao drugo, čovjeka čine blaženim upravo zato što ih posjeduje i djeluje u skladu s njima (*NE* 1144 a 4-6). To na poseban način vrijedi za mudrost.

Ranije smo zaključili da je blaženstvo djelatnost u skladu s krepošću. Budući da je ono najveće ljudsko dobro, blaženstvo može biti u skladu samo s najvišom krepošću, i to umskom „jer um je najviše sam čovjek“ (*NE* 1178 a 7). Misaona djelatnost s jedne strane traži istinu, a s druge strane je motri. Budući da je misaono motrenje istine ili mudrost svrha traženja istine, takva djelatnost je istodobno najsavršenija, najuzvišenija, najneprekidnija i najugodnija. Život u skladu s ostalim moralnim krepostima kojima razboritost upravlja i usavršava ih predstavlja drugotno blaženstvo. No taj drugotno blažen život ostaje tek ljudski jer omogućuje čovjeku da u zajednici s drugima živi kao čovjek. Božja pak djelatnost je misaono motriteljska, što znači da je ona najblaženija. Zato je život ljubavi prema mudrosti i najviše u skladu s ljudskom umnom naravi i na određeni način nadilazi samu ljudsku narav te se suobličuje onom božanskom (*NE* 1177 a 11 sl.), odnosno mudrac sudjeluje u blaženstvu božanskoga (Tadić, 2003, 499). Kako bi čovjek bio blažen, nisu mu potrebna ni velika ni mnoga dobra, već samo ona neophodna za ljudski život jer i višak i manjak u potrebštinama čine da čovjek bude zaokupljen njima. Mudrac je onaj koji najviše voli Boga i koga Bog najviše voli, te je stoga i najviše blažen (*NE* 1179 a).

Grčka filozofska misao doživjela je svoj vrhunac s Platonom i Aristotelom. Njihova otkrića prvih počela bića predstavljaju krajnji doseg ljudskoga uma. No ostavili su iza sebe neriješeno pitanje kako pomiriti Platonovu imanenciju i Demiurga²⁹ s Aristotelovom transcendencijom i nepokrenutim pokretačem. Obojica se slažu da je Bog apsolutno dobar, ali otkuda onda zlo u

²⁷ *Sapientia dirigit omnes alias scientias, dum ab ea omnes aliae sua principia supponunt.*

²⁸ Napomenimo da je ovdje riječ o usporedbi pet umnih kreposti, gdje Aristotel uviđa da su spekulativne kreposti uzvišenije od praktičnih. No što se tiče određivanja „dostojanstva i položaja politike u odnosu spram ostalih praktičnih znanosti (...), ako, dakle, značaj neke znanosti ovisi o odličju i savršenstvu svoga predmeta, onda je politika najznačajnija i arhitektonska među svim praktičnim znanostima, ukoliko, naime, ima u vidu konačno i savršeno dobro u ljudskim odnosima“ (Akviski, 2005, 180).

²⁹ Grč. *demiourgós*, radnik, tvorac, začetnik, upravitelj (Senc, 1910, 190).

svijetu? Postoji li jedan izvor svekolikog zla ili zlo ni u čemu ne dotiče prvi uzrok? Brine li se Bog za svoja stvorenja ili je potpuno indiferentan prema njima? Prividna protuslovlja tih problema uspjeli su razriješiti tek kršćanski mislioci. Zato ćemo se u ovom poglavlju na osobit način osloniti na jednog od najvećih kršćanskih filozofa: Tomu Akvinskog³⁰.

Toma Akvinski je kroz svojih pet putova (*STh I^a q. 2 a. 1*) ukazao na to da čovjek – iako je ograničen u svojoj spoznaji jer ne kreće od onoga što je po sebi jasno već od onoga što je čovjeku jasnije, to jest od iskustvene stvarnosti – može doseći Božje postojanje. Bog ne samo da postoji kao jednostavni, savršeni, dobri, beskonačni, sveprisutni, nepromjenjivi, vječni, jedinstveni bitak koji subzistira po sebi, već je on sa svojim najizvršnijim znanjem, voljom i moći ujedno htio stvoriti svijet kako bi participirao na njegovoj dobroti i blaženosti. Bog sve stvara s planom da sve privede k svrsi koja je on sam u svojoj dobroti. Taj vječni Božji plan se naziva providnost, a on se konkretno u vremenu ostvaruje kroz Božje upravljanje svijetom. Takvom Akvinčevom pogledu na Boga i svijet moguće je suprotstaviti činjenicu postojanja zla u svijetu. Kako pomiriti činjenicu postojanja Boga i svrhovitog poretka svijeta k dobru s činjenicom postojanja zla?

Toma Akvinski je bio čovjek velikog povjerenja u ljudski razum. Riješio je mnoge filozofske nedoumice koje mislioci prije njega nisu uspijevali razriješiti, poput ranije spomenutog pitanja o vječnosti svijeta. Što se tiče pitanja o Bogu i zlu, Toma je jasan da tu nije riječ o dijelektičkoj tezi i antitezi ili o znanstvenoj demonstraciji, nego da odgovor nalazi samo onaj um koji je suobličen božanskom umu zahvaljujući kreposti mudrosti. Ulaženje u razradu Tominih argumenata uvelike bi nadmašilo okvire ovoga rada. Zato ćemo se radije ograničiti na prikaz njegovih zaključaka kao onih koji su sposobni pružiti nam jedan pogled mudrosti na današnju koronavirus krizu.

Kakvu, dakle, krajnju istinu i dobro možemo nazrijeti u situaciji koronavirus krize? Prva stvar koju uočavamo je da COVID-19 po sebi nije zlo. Ono je jedno biće, što znači da je kao biće dobro. Ono postaje zlo samo u određenom kontekstu prijetnje ljudskom zdravlju i sveukupnom ljudskom življenju zbog posljedica mjera protiv širenja zaraze. To znači da zlo

³⁰ Toma Akvinski je u svom shvaćanju mudrosti posve blizak Aristotelu. Evo kako je on određuje: „Mudrost nije bilo koja znanost, nego znanost najčasnijih stvari, to jest božanskih, i kao da među svim znanostima ona predstavlja glavu. Naime, kao što naša osjetila, koja su na čelu, upravljanju gibanjima i djelovanjima svih drugih udova, tako mudrost upravlja svim drugim znanostima, dok sve druge od nje dobivaju svoja počela“ (*Sententia Ethic.*, lib. 6 l. 6: *Sapientia non est qualiscumque scientia, sed scientia rerum honorabilissimarum, id est divinarum, ac si ipsa habeat rationem capitis inter omnes scientias. Sicut enim per sensus, qui sunt in capite, diriguntur motus et operationes omnium aliorum membrorum, ita sapientia dirigit omnes alias scientias, dum ab ea omnes aliae sua principia supponunt*). U *Sumi protiv pogana* piše da „se kod čovjeka mudročću zove neko stanje pripravnosti kojim se naša pamet usavršuje s obzirom na spoznaju najviših zbilja; a to su zbilje božanske“ (Akvinski, 1994, 789; *ScG* lib. 4 cap. 12). Da bi u *Sumi teologije* zaključio da je mudrost božanska spoznaja, tako da je vlastito mudracu da dovodi u red i da sudi (*STh I^a q. 1 a. 6 co.*).

vezano uz koronavirus i koronavirus krizu nije zlo naprosto, već samo u određenom smislu. Ono je u svemu ovisno o dobru i njemu je podređeno. Jer, slijedeći misao Tome Akvinskog iz *STh I^a q. 48 a. 1-4*, možemo reći da je njegov subjekt dobro: čovjek i društvo; njegov objekt je dobro: zdravlje i opće dobro; i njegov uzrok je sigurno neko dobro koje je akcidentalno uzrokovalo zlo, iako se još pouzdano ne zna radi li se o prirodnim procesima ili umjetno stvorenima. Takav pogled na zlo kao na lišenost koja je u potpunosti relativna o dobru, čini da zlo gubi svoju moć zastrašivanja. On nas ujedno dovodi do onog ključnog pitanja: Nije li učinak zla uvijek neko zlo?

Kako bismo mogli odgovoriti na pitanje o učinku zla, potrebno je prvo razjasniti razliku između prirodnog i moralnog zla (*STh I^a q. 19 a. 9, q. 48 a. 5, q. 49 a. 3-5; De malo, q. 1 a. 4*). Prirodno zlo se javlja kada biće koje je po svojoj naravi samo prirodnim nagnućem usmjereno svome dobru ne uspije ostvariti to dobro. Moralno zlo se dijeli na zlo krivnje i zlo kazne. Zlo krivnje se javlja kada biće, koje je po svojoj naravi slobodnim razumskim izborom usmjereno svome dobru, djeluje na pogrešan ili manjkav način. Zlo kazne se javlja kada se krivca, to jest onoga koji čini zlo, protiv njegove volje lišava njegove forme i cjelovitosti. Mogućnost zaraze i smrti od koronavirusa, kao i mogućnost postojanja moralne krivnje u cijeloj toj situaciji, predstavljaju objektivno zlo koje u mnogočemu nadilazi realne ljudske moći. Zato je potrebno da pitanje toga zla smjestimo u kontekst jednog bitka i djelovanja koje je moćnije od onog prirodnog i ljudskog: u kontekst Božjega djela stvaranja i providnosti.

Stvaranje je prema Tomi Akvinskome „emanacija cijeloga bića iz univerzalnog uzroka svega bitka koji je Bog“³¹ (*STh I^a q. 45 a. 1 i 4*) ili „proizvodnja neke stvari prema cijeloj njenoj supstanciji, i ništa nestvorenoga ili od drugoga stvorenoga nije joj pretpostavljeno“³² (*STh I^a q. 65 a. 3*). Bog je pritom tvorni, egzemplarni i svršni uzrok svih bića (*STh I^a q. 44 a. 1-4*). Kao svršni uzrok stvorenja Bog ima plan o privođenju svega k sebi samom u svojoj dobroti, i taj plan se naziva božanska providnost (*STh I^a q. 22*). Providnost se konkretno ostvaruje kroz Božje upravljanje svijetom (*STh I^a q. 103 a. 3*). U svijetu, dakle, postoje dva poretka: poredak proizlaženja iz Boga i poredak usmjerenja k Bogu. Sve što stvaranjem proizlazi od Boga je dobro, prema svom načinu, vrsti i poretku (*STh I^a q. 5 a. 5*). Zlo se, dakle, ne može pojaviti u poretku proizlaženja iz počela, nego samo u poretku usmjerenja k svrsi. Zašto je to tako? Navest ćemo dva razloga, od kojih se jedan tiče bitka, a drugi djelovanja.

³¹ *Creatio sit emanatio totius entis a causa universalis, quae est Deus.*

³² *Creatio autem est productio alicuius rei secundum suam totam substantiam, nullo praesupposito quod sit vel increatum vel ab aliquo creatum.*

Što se tiče bitka, Bog ne stvara nikakvo zlo biće niti ijedno upravlja k zlu. Prema *STh I^a q. 49 a. 2*, Bog je čista zbilja i apsolutno dobro, i njegov bitak i dobrota su u sebi jednostavni. No nijedno stvoreno, pojedinačno biće ne može na dostatan način odražavati taj svoj egzemplarni uzrok. Zato su stvorenja – koja su sastavljena od zbilje i mogućnosti ili su samo bića u mogućnosti – mnoga i nejednaka u bitku i dobroti. Neka bića su u mogućnosti izgubiti bitak, a neka nisu. Neka su u mogućnosti podbaciti u dobru, to jest biti zla, dok druga to nisu. Božja svemoć kazuje da se ono što on hoće nužno ostvaruje, s time da on to čini na dva načina: preko nužnih i preko nenužnih uzroka (*STh I^a q. 22 a. 4 co.*). U ove potonje spada i čovjek kod koga se, kao razumskog i dakle slobodnog bića, dobar Božji poredak ostvaruje na nenužan način. Bog, dakle, ne stvara zlo, a ujedno ga niti želi niti ni želi. Bog na neki način dopušta određena zla jer tako čuva različitost i raznolikost stvorenja, čime se ostvaruje savršenstvo svijeta koje se upravo „sastoji u različitosti stvari“ (*STh I^a q. 47 a. 1.*).

Što se tiče djelovanja, Bog ni na koji način ne uzrokuje nedostatak ili zlo u djelovanju nekog bića jer to bi značilo da u njemu kao uzroku postoji nekakav nedostatak. Nedostaci u djelovanju se ne pojavljuju u poretku proizlaženja iz počela (stvaranju), nego u poretku usmjerenja k svrsi (providnosti), kada su, osim prvog uzroka, na snazi i drugotni ili posredni uzroci (*STh I^a q. 104 a. 2*). Na taj se način prirodno zlo uvijek pojavljuje kroz djelovanje (izravno ili kroz niz uzroka) nekog dobra. Što se tiče moralnog djelovanja, Bog ne može biti uzrok krivnje, odnosno čina koji se izravno protive božanskom zakonu i ljubavi. No Bog može biti uzrok kazne za takve čine – ne na način da hoće nečije zlo, već tako što uspostavlja dobar poredak svijeta, kao kad uspostavlja pravdu nakon počinjene nepravde.

Bog je apsolutno i transcendentan i imanentan u svom bitku, spoznaji i djelovanju, koji ustvari ne tvore doli jedno. Kada Bog dopušta zlo, to nije zato što ga on ne može ili ne želi spriječiti, već zato što je on toliko moćan da mu je i moć zla podređena. „Jer jače je dobro u dobroti, nego u zloći zlo“³³ (Akvinski, 1994, 303; *ScG III*, 71). Ništa ne može osujetiti božanski providnosni plan o participaciji na njegovoj dobroti. To znači da će svijet sigurno dosegnuti puninu dobra koju mu je Bog namijenio darovati. Bog ne upravlja samo svijetom u cjelini i svim stvorenjima, već i pojedinačnim ljudskim činima „na taj način da im se ne događa nikakvo zlo, a da ga (Bog) ne upravlja na njihovo dobro“³⁴ (*De veritate*, q. 5 a. 6 co.). Toma Akvinski stoga može s Augustinom zaključiti:

³³ *Quia virtuosius est bonum in bonitate quam in malitia malum.*

³⁴ *Ut scilicet nullum malum in eis accidere patiaturs quin ordinet in bonum ipsorum.*

Budući da je Bog krajnje dobar, on nikada ne bi dopustio da se u njegovim djelima pojavi neko zlo, kad ne bi bio tako svemoguć i dobar da čak i od zla učini dobro (Akviński, 2005, 292; *STh* I^a q. 2 a. 3 ad 1).

Ljudski um je poradi svog ograničenog bitka i djelovanja nesposoban shvatiti Božji bitak, um i djelovanje na način da bi mogao jasnim pogledom obuhvatiti globalna povijesna zbivanja i Božje vodstvo u njima. Zato ne možemo reći koje će točno dobro Bog polučiti iz koronavirus krize. No budući da je Bog dozvolio to zlo, možemo biti sigurni da će on u svojoj providnosti preobraziti to zlo u još veće dobro no što bi dobro bilo bez toga zla. Govoreći o svakoj pojedinoj umnoj kreposti već smo ukazali na određena dobra koja bismo i kao pojedinci i kao društvo mogli ostvariti usred zle situacije uzrokovane koronavirusom. Takav stav je „znak velike mudrosti jer je odlika mudraca da zlo usmjeri na dobro“ (Akviński, 1981, 137; *In orationem dominicam*, a. 7). Zahvaljujući kreposti mudrosti već sada možemo motriti nešto od božanskog providnosnog plana upravljanja svijetom i ljudskim stvarima. Možemo shvatiti da po poretku koji je Bog utisnuo u stvari, zlo nema ni prvu ni posljednju riječ. Možemo imati sigurnost da zlo nije slučajna iracionalna moć, već da Bog dopušta određena zla kako bi iz njih izveo još veća dobra, i na koncu sve priveo k svom blaženstvu, u pravednosti i istini.

4. Zaključak

Situacija krize za čovjeka često predstavlja prevlast zla nad dobrom. Prema Aristotelovom nauku, kako bi čovjek mogao pravilno djelovati u situaciji zla, potreban mu je valjano oblikovan um i sve ostale ljudske moći. Takvu izvrsnost mu omogućavaju umne i ćudoredne kreposti. Krepostan čovjek ne reagira paničnim strahom, pasivnošću ili lijenošću, već se osobno angažira u traženju istine i činjenju dobra. Traženje istine se ostvaruje na pet razina ili na pet načina kojima ljudski um ostvaruje podudarnost bića razuma i realnoga bića. Stanja kojima razum stječe izvrsnost nazivaju se umne kreposti umijeća, znanosti, razboritosti, umnosti i mudrosti.

Zahvaljujući kreposti umijeća sposobni smo ostvariti naumljeno djelo. Tako medicina ostvaruje zdravlje pojedinačnog čovjeka. Sprječavanje ili liječenje određene bolesti ne može biti cilj, već samo sredstvo za postizanje cjelovitog zdravlja pojedinaca. Krepost znanosti je moć dokazivanja o onom nužnom. Znanost je istinita kada zna dokaze, dok nedokazane tvrdnje ostaju na razini mišljenja ili predviđanja. Dobra znanost je ona koja se nameće snagom same istine, a loša ona koja se nameće izvanjskim silama. Krepost razboritosti je moć izbora sredstava koja vode do svrhe. Istinitost i dobrota osobnih i političkih odluka se mjere u svjetlu te kreposti.

Budući da razboritost izabire u vidu svrhe čovjeka kao čovjeka, ona istodobno zahtijeva i potiče ćudoredne kreposti. Krepost umnosti je jednostavni uvid u počela znanstvenih dokaza. Za sada još uvijek nemamo uvid u brojna pitanja koja se tiču COVID-19 i krize, ali jedno počelo bi svima trebalo biti jasno: da je blaženstvo svrha svekolikog ljudskog djelovanja. Blaženstvo se sastoji u misaonom motrenju ili kreposti mudrosti. Mudrost motri cjelokupnu stvarnost u svjetlu istine i dobrote božanskoga bitka koji svim bićima daje postojanje i djelovanje, i providnosno ih upravlja krajnjem dobru. Zahvaljujući mudrosti možemo motriti nužnost konačne pobjede dobra nad zlom, te se i sami djelatno angažirati u činjenju dobra, svjesni da određena zla nadilaze ljudske spoznajne i djelatne moći, ali ne i Božje.

Svaka umna krepost ima svoje mjesto i ulogu u rješavanju koronavirus krize. Doprinos filozofije je u dovođenju svih tih kreposti u koherentnu cjelinu i u dosezanju pogleda mudrosti. U tom svjetlu možemo reći da se istina i dobro vole skrivati. Istina se otkriva kada je prestanemo davati stvarima i počnemo je tražiti. Dobro se otkriva samo kada ga prestanemo tražiti od drugih i počnemo davati. Zato su istina i dobro najjači u situacijama krhkosti, kada se doima da su najslabiji. Zlo se pak voli očitovati i pokazivati svoju moć. No što je zlo moćnije, to je dobro zahvaljujući kojemu ono kao lišenost postoji slabije, te se moć zla na koncu sama iznutra uništi. Taj konačni poraz zla je učinak providnosnog poretka po kome je sve usmjereno prema krajnjem dobru, prema Bogu.

5. Zahvale

Zahvaljujem svim profesorima Fakulteta filozofije i religijskih znanosti na prenesenom znanju i ljudskoj pristupačnosti. Velika hvala mojoj obitelji, osobito suprugu Kristijanu koji je svojim strpljenjem i ohrabrenjima omogućio nastanak ovoga rada. Hvala mojoj majci, sestrama i nećakinjama na vedroj podršci. Hvala i dragim kolegicama i kolegama s Fakulteta, osobito kolegici Petri Furić, koja me potaknula i inspirirala za pisanje ovog rada. Posebnu zahvalu upućujem izv. prof. dr. sc. Anti Gavriću za spremnost i trud oko realizacije ovoga rada, te za sve napomene i sugestije kojima me pratio.

6. Popis literature

- Akvinski, Toma (1990). *Država*. Prijevod s latinskog izvornika i bilješke Tomo Vereš; suradnik Matej Jeličić. Zagreb: Globus.
- Akvinski, Toma (2005). *Izabrano djelo*. Izabrao i preveo Tomo Vereš, 2. znatno prošireno i dotjerano izdanje priredio Anto Gavrić. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Akvinski, Toma (1981). Oslobodi nas od zla. U: Augustin Pavlović (preveo), *Stožeri kršćanske vjere*. Split: Symposion.
- Akvinski, Toma (1994). *Suma protiv pogana – Summa contra gentiles*. Sveučak II. Preveo Augustin Pavlović. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Aristotel (1988). *Nikomahova etika*. Prijevod s izvornika, bilješke i rječnik nazivlja Tomislav Ladan; predgovor i filozofijska redakcija Danilo Pejović. Zagreb: Globus.
- Aristotel (1988). *Metafizika*. Prijevod s izvornika i sedmojezični tumač temeljnih pojmova (grčki, latinski, engleski, francuski, njemački, ruski, novogrčki) Tomislav Ladan; predgovor Ante Pažanin. Zagreb: Globus.
- Aristotel (1996). *O duši; Nagovor na filozofiju*. Prvo djelo preveo Milivoj Sironić, drugo djelo preveo Darko Novaković; predgovor i redakcija Branko Bošnjak. Zagreb: Naprijed.
- Aurelije Augustin (1995). *O državi Božjoj. De civitate Dei. Svezak prvi (knjiga I-X)*. S latinskog izvornika preveo Tomislav Ladan. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Belić, Miljenko (1992). Nagodba među vukovima – ili poziv savjesti za opće dobro: Toma Akvinski o državi. *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 47 (1992), 1, 35-53.
- Filozofija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19629> (20.07.2020).
- Frigg, Roman i Hartmann, Stephan (2020). Models in Science. U: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/models-science/> (20.07.2020).
- Gavrić, Anto (2012). Transcendentali – razvoj nauka i pojmovna problematika. U: Anto Gavrić; Ivan Šestak (ur.), *Veritas vitae et doctrinae, U potrazi za istinom o čovjeku i Bogu: Zbornik u čast Hrvoja Lasića* (str. 153-177). Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu.
- Gavrić, Anto (2003). Rad kao ostvarenje ljudskoga bića. U: Koprek, Ivan (ur.), *Defensor hominis. Zbornik radova na međunarodnom simpoziju „Čovjek u filozofiji K. Wojtyła –*

- Pape Ivana Pavla II. " održanog 5. travnja 2003. u Zagrebu* (str. 181-190). Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.
- Kant, Immanuel (1953). *Dvije rasprave*. Preveo Viktor D. Sonnenfeld, pogovor Vladimir Filipović. Zagreb: Matica hrvatska.
- Novina, Marina (2019). *Suvremena kozmologija i filozofija. Treba li suvremena kozmologija filozofiju?* Zagreb: Naklada Breza.
- Philippe, Marie-Dominique (1956). *Initiation à la philosophie d'Aristote*. Paris: La Colombe, Ed du Vieux Colombier.
- Philippe, Marie-Dominique (1990). *Lettre à un ami. Itinéraire philosophique*. Paris: Editions Universitaires.
- Platon (2009). *Država*. Preveo Martin Kuzmić, uvod Jure Zovko. Šesto izdanje. Zagreb: Naklada Jurčić.
- S. Thomae Aquinatis (1971). *In duodecim libros Metaphysicorum Aristotelis expositio*. Ed. M. R. CATHALA, R. M. SPIAZZI (2^a ed.: Marietti, Taurini-Romae).
- Sancti Thomae Aquinatis. *Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita, t. 4-5: Pars prima Summae theologiae ad quaestionem LXX ad codices manuscriptos Vaticanos exacta cum Commentariis Thomae de Vio Caietani, Ordinis Praedicatorum, S. R. E. cardinalis* (Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide, Romae, 1888-1889).
- Sancti Thomae Aquinatis. *Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita, t. 6: Prima secundae Summae Theologiae a quaestione I ad quaestionem LXX ad codices manuscriptos Vaticanos exacta cum Commentariis Thomae de Vio Caietani, Ordinis Praedicatorum, S. R. E. cardinalis* (Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide, Romae, 1891).
- Sancti Thomae Aquinatis. *Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita, t. 10: Secunda secundae Summae theologiae* (Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide, Romae, 1899).
- Sancti Thomae de Aquino. *Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita, t. 42: Compendium Theologiae. De articulis Fidei et Ecclesiae sacramentis. (...). Epistola ad Bernardum abbatem Casinensem. De regno ad regem Cypri. - De secreto* (Editori di San Tommaso, Roma, 1979) p. 421-474.
- Sancti Thomae de Aquino. *Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita, t. 43: De aeternitate mundi* (Editori di San Tommaso, Roma, 1976) p. 49-89.
- Sancti Thomae de Aquino. *Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita, t. 47/1: Praefatio. Sententia libri Ethicorum. Libri I-III* (Ad Sanctae Sabinae, Romae, 1969).

- Sancti Thomae de Aquino. *Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita, t. 47/2: Sententia libri Ethicorum. Libri IV-X. Indices* (Ad Sanctae Sabinae, Romae, 1969).
- Senc, Stjepan (1910). *Grčko-hrvatski rječnik za škole*. Treće izdanje, reprint 1991. Zagreb: Naprijed.
- Shields, Christopher (2016). Aristotle. U: Edward N. Zalta (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/aristotle/> (20.07.2020).
- Tadić, Ivan (2003). Oglad o Aristotelovoj etici (I.). U: *Crkva u svijetu*, 38 (2003), br. 3, 333-372.
- Tadić, Ivan (2003). Oglad o Aristotelovoj etici (II.). U: *Crkva u svijetu*, 38 (2003), br. 4, 473-500.
- Žagar, Janko (2020). *Djelovanje po načelima. Tomistička perspektiva u donošenju moralnih odluka*. S engleskog prevela Marina Novina. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Kršćanska sadašnjost.

7. Sažetak

Maja Herman Duvel: *Istina i dobro u koronavirus krizi u svjetlu pet Aristotelovih umnih kreposti*

Rad razmatra mogućnost razvoja kritičkog i jedinstvenog filozofskog pogleda na zlo u situaciji krize uzrokovanoj koronavirusom. Pitanje dosezanja objektivne istine i istinskoga dobra se analizira na nekoliko razina u svjetlu Aristotelova nauka o pet umnih kreposti umijeća, znanosti, razboritosti, umnosti i mudrosti, kako je izložen u *Nikomahovoj etici*. Tumačeći bit i doseg pojedine kreposti dokazuje se da prema svakoj od njih razum ostvaruje podudarnost s određenim vidom stvarnosti i usmjerava djelovanje koje je sposobno zlo preobraziti u dobro. Rješavanje krize zahtijeva da um stekne izvrsnost na svih pet područja, no osobito na onom koje je najmanje prisutno u javnom diskursu: kreposti mudrosti. Zahvaljujući mudrosti čovjek može misaono motriti transcendentni i imanentni Prvi bitak i cjelokupnu stvarnost u svjetlu njegova postojanja i djelovanja. Bog u svom bitku, spoznaji i djelovanju u potpunosti nadilazi ljudski bitak, spoznaju i djelovanje, a ujedno je u neprekidnom odnosu s ovim svijetom kao njegov Stvoritelj i kao onaj koji ga providnosno upravlja k svrsi koja je on sam u svojoj dobroti. Božji plan o participaciji na njegovoj dobroti se nužno ostvaruje, bilo na nužan, bilo na nenužan način. Čovjek je biće koje se prema svojoj razumskoj naravi može slobodno usmjeravati k dobru ili zlu i tako na nenužan način sudjeluje u nužnoj konačnoj pobjedi dobra nad zlom.

Ključne riječi: kreposti, istina, dobro, zlo, mudrost, Aristotel, Toma Akvinski.

8. Summary

Maja Herman Duvel: *Truth and Good in Coronavirus Crisis in the Light of Five Aristotle's Intellectual Virtues*

The paper considers the possibility of developing a critical and unique philosophical view of evil in a situation of crisis caused by coronavirus. The question of attaining objective truth and true good is analyzed on several levels in the light of Aristotle's doctrine of the five intellectual virtues of art, science, prudence, intelligence, and wisdom, as discussed in Nicomachean ethics. By explaining the essence and scope of a particular virtue, it is proved that according to each of them, reason achieves a correspondence with a certain aspect of reality and directs action that is capable of transforming evil into good. To resolve the crisis, it is required that the mind acquires excellence in all five areas, but especially in the one that is least present in current public discourse: the virtue of wisdom. Thanks to wisdom, man can mentally contemplate the transcendent and immanent First Being and the whole reality in the light of his existence and operations. God in his Being, knowledge and operation completely transcends human Being, knowledge and operation, and at the same time is in a constant relationship with this world as its Creator and as the one who is providentially governing it towards the finality which he himself is in his goodness. God's plan to participate in His goodness is necessarily accomplished, either in a necessary or in a contingent way. Man is a being who, according to his rational nature, can freely govern himself towards good or evil and thus in a contingent way participate in the necessary final victory of good over evil.

Key words: virtue, truth, good, evil, wisdom, Aristotle, Thomas Aquinas.